

NORDISKE STUDIER I LEKSIKOGRAFI

Titel:	Bruklighetsoppgifter i ordböcker: ett retoriskt perspektiv	
Forfatter:	Lars-Erik Johansson	
Kilde:	Nordiska Studier i Lexikografi 11, 2012, s. 340-352 Rapport från Konferens om lexicografi i Norden, Lund 24.-27. maj 2011	
URL:	http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/nsil/issue/archive	

© Nordisk forening for lexicografi

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre Nordiske studier i lexicografi (1-5) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Bruklighetsuppgifter i ordböcker: ett retoriskt perspektiv

Lars-Erik Johansson

This study examines the background of the homogenous structure of usage labels in dictionaries. A typological analysis of the rhetorical virtues (*elocutionis virtutes*) and the levels of style (*genera dicendi*) in classical rhetoric theory encompasses prescriptive as well as descriptive elements and shows that this rhetorical system, emanating from Roman rhetoric, is the base for the still used taxonomy of usage labels.

NYCKELORD: ordböcker, bruklighetsuppgifter, retorisk dygdelära, retorisk stillära

Ordböckernas bruklighetsbeteckningar, dvs. uppgifter om användningsområde eller kontextuella uppgifter, exempelvis om stilnivå, fackområde, frekvens, geografiska eller tidsmässiga inskränkningar, bildlig eller överförd betydelse, har gamla anor. De stammar från de århundraden då retoriken i hög grad har styrt produktion av text. Klassisk retorisk teori och praxis har redan under antiken utvecklat klara förhållningssätt till hur ord kan och bör användas, synsätt som relativt oförändrade traderas i ordböckernas bruklighetsmarkeringar. Att det finns en förbindelse mellan klassisk retorik och ordboksutformning är emellertid inte något som har tilldragit sig lexikografers intresse. Således finns i sakordsregistret till det mäktiga internationella trebandsverket *Wörterbücher* (Hausmann 1989-91) termen *Rhetorik* över huvud taget inte förtecknad, trots att lexikografins relationer till flera andra discipliner utförligt berörs. Ändå har retorikstudiet, i huvudsak inom ramen för en omfattande latinläsning, utgjort kärnan i gymnasial och akademisk utbildning allt från renässansen fram till 1800-talet. Latinet har varit *commune artium vehiculum*, lärdomens universella språk, och retoriken den givna disciplinen för ett skickligt handhavande av detta språk.

Denna studie belyser i huvudsak typologiskt – alltså inte i form av en diakronisk framställning – hur bruklighetsbeskrivningen, en viktig del av ordboksartikeln, i detalj återgår på romersk retorisk teori om ordval i språklig produk-

tion, sådan denna har utformats inom ramen för en av de centrala retoriska bearbetningsfaserna (*elocutio*). Studiens centrala parti utgörs av en analys av den romerska teoribildningen. Därefter visas hur ordböckernas system för bruklighetsmarkeringar mycket nära överensstämmer med teorins huvuddrag.

Retorikens dygdelära

Den romerska retorikens lära om *elocutio* är en teori om språklig-stilistisk formulering. Teorin består av två innehållskomplex; ett behandlar allmänna språkbruksfrågor (innefattande dels en s.k. dygdelära, dels en stilartslära), ett annat specifikt strukturerade formuleringsmodeller. I denna studie berörs det första delkomplexet (framställningar om retorikens teori för *elocutio* är exempelvis Volkmann 1885, Leeman 1963, Lausberg 1990). Hänvisningar till antika källor görs främst till Quintilianus' normerande och syntetiserande handbok för lärare, *Institutio oratoria* (förkortad Q.); i några fall ges hänvisningar till Ciceros *De oratore* och till den anonyma handboken *Rhetorica ad Herennium* (förkortad Her.). Det retoriska systemet är inte enhetligt utan har förändrats över tid och har i viss mån olika utformning hos skilda teoretiker.

Produktionen av språkliga alster innehåller enligt klassisk retorisk teori fem bearbetningsfaser (s.k. *rhetorices partes*): *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *memoria* och *pronuntiatio*. I fasen *elocutio* får det innehåll som har utvecklats inom *inventio* och som har erhållit en viss ordning i *dispositio* sin språkliga gestaltning. Eftersom *elocutio* berör den språkliga formuleringen, har denna del av retoriken nära samband med grammatikämnet. Ett textinnehåll betecknas med termen *res* 'sak, tankar; eg. begrepp' och dettas språkliga utformning med termen *verba* 'ord'; inom *elocutio* kläds alltså ett begreppsligt innehåll i ord. En i huvudsak "konformistisk" grundinställning bildar utgångspunkt. En framställning skall vara kortfattad, klar, korrekt och engagerande för att inte trötta och irritera mottagare. För att uppnå detta kan avsändare byta ut vardagliga och slitna språkliga uttryck mot ovanliga och överraskande. De skall dessutom välja en stil som passar ämne, mottagare och situation.

Målet för *elocutio* är generellt att uppnå träffande formuleringar och idiomatisk korrekthet. Utgångspunkt är läran om talets dygder och fel, dvs. *elocutionis virtutes et vitia*. Den retoriska dygdeläran utgör del av ett större antikt tankekomplex, emanerande från Aristoteles, där dygdebegreppet har såväl filosofiska och etiska som retoriska dimensioner; den retoriska dygdeläran ger en generell etisk orienteringsram för talarens handlande (denne skall vara "vir bonus dicendi peritus", Q. 12,1,1). Dygden är alltså en egenskap hos avsändaren, som vidarebefordrar denna till sitt verk; därmed blir *virtus* också en textegenskap.

Det finns flera olika retoriska dygder, såsom *prudentia* 'vishet', *iustitia* 'rättvisa', *temperantia* 'besinning'.

Den del av det retoriska värderingskomplexet som är knuten till *elocutio* innehåller fyra dygder för språk- och stilkvaliteter: *latinitas* 'renhet', *perspicuitas* 'klarhet, tydlighet, språkriktighet', *ornatus* 'smyckning' och *aptum/decorum* 'anpassning' (jfr Q. 1,5,1). Ibland förekommer även andra termer och indelningar (som *elegantia*, *compositio* och *dignitas* i *Her.* 4,12,17). Detta traditionella system kan utökas med ytterligare dygder, exempelvis *brevitas* 'korthet'. Brott mot dygdeläran kan innebära att oriktiga/olämpliga ord eller ordfogningar används eller att en språklig-stilistisk företeelse har för låg eller för hög frekvens. Sambandet mellan dygder och fel är dock inte logiskt utan är i viss mån asymmetriskt utformat.

Den retoriska dygdeläran har ett allmänt produktionsetetiskt syfte och utgör grunden för den elementära retoriska utbildningen. Teorin berör de generella kommunikationsnormer som reglerar en avsändares språkbruk och har en pragmatisk-normativ inriktning. Den utgör en sammanställning av ett antal preskriptiva, generella och värderande språk- och stilkvaliteter, ofta ordnade i begreppsliga motsatspar. Dygdeläran är således en blandning av språkliga (kodrelaterade), stilistiska/estetiska, kommunikativa och samhällliga (sociokulturella) normer. Denna retoriska lära innebär mindre en teoretisk beskrivning av dygderna (en sådan ges exempelvis av *latinitas* inom grammatikstudiets ram) utan en mera övergripande klassificering av och benämningar på den mångfald av språkliga och stilistiska uttrycksmöjligheter som *elocutio* erbjuder. Inte heller kriterierna bakom de olika normerna diskuteras explicit (annat än i en huvudsakligen grammatiskt inriktad diskussion av vad som betingar *latinitas*). Vad retoriken erbjuder är ett system av från didaktisk och samhälllig synpunkt direkt tillämpbara normer, ett normsystem som huvudsakligen återgår på kanoniska mönster, dvs. författarskap som värderas högt. Dygdeläran hänger nära samman med andra normsystem inom retoriken, framför allt trestilsläran och läran om *copia* 'mångfald'.

Bedömningen av vad som är korrekt och felaktigt språkbruk är inte självklar. En orsak till detta är att de olika dygderna inte sällan kan komma i konflikt med varandra; exempelvis kan en träffande retorisk figur inom *ornatus* innebära ett tillåtet brott mot kravet på språklig korrekthet inom *latinitas*. Ofta ses *aptum* som ett slags "överdygd" vid en sammanvägning av konfliktskapande normideal. Avgörande är i sista hand avsändarens *iudicium* 'omdöme' och anspråk på *ingenium* 'originalitet'. Eftersom retoriken i högre grad ger generella råd än formulerar absolut tvingande regler, blir gränsen mellan *virtus* och *vitium* flytande. Således tillåts skickliga avsändare att göra avsteg från de generellt formulerade dygderna. Sådana avsteg kallas *licentiae* 'friheter' och kan accepteras exempelvis

inom litteratur, särskilt poesi, och i starkt känsloladdade texter. Elevens *vitium* kan vara mästarens *virtus* eller annorlunda uttryckt: det som hos flertalet är ett fel är hos mästaren endast skenbart ett *vitium* utan i stället en *virtus*. Det gäller emellertid att noga känna gränserna inom normsystemet.

De olika dygderna uppfattas och tillämpas under olika tider på olika sätt; ett exempel är den under renässansen laddade striden om ciceronianismen, dvs. om man endast fick anknyta till Ciceros språkbruk eller om man dels eklektiskt kunde välja från flera antika förebilder, dels anpassa sitt språkbruk, bland annat i fråga om terminologi, till sin samtid (med Bembo som en företrädare för den förra uppfattningen och Erasmus för den senare).

Latinitas

Normen *latinitas* (jfr grek. *hellenismós*), som i detalj behandlas i den tredje delen av romerska grammatikornas styrelse, styr ett idiomatiskt korrekt uttrycksätt, dvs. språkriktighet i generell mening. I Quintilianus' normerande framställning utgör följande fyra kriterier norm för *latinitas*: *ratio* 'omdöme', *vetustas* 'ålder, tradition', *auctoritas* 'auktoritet' och *consuetudo* '(sed)vana, språkbruk' (Q. 1,6,1). Det viktigaste och slutligt avgörande kriteriet för språkriktigheten är *consuetudo*. Väsentligt är också avsändarens omdöme (*iudicium*) som möjliggör en medelväg mellan logiken i *ratio*, förebildernas *auctoritas* och samtidens språkliga *consuetudo*.

Med kriteriet *ratio* görs en bedömning av språkriktighet utifrån logisk konsekvens. Utgångspunkten för kriteriets tillämpning är dels analogi, dels etymologi (Q. 1,6,1–38). Analogitänkandet å ena sidan utgår från att språk har en logisk uppbyggnad och att man utifrån generella mönster kan dra slutsatser i enskilda fall; för den som är osäker på genustillhörigheten hos ett ord som *funis* 'rep', kan ordet *panis* 'bröd', som är maskulint, vara ett mönster (Q. 1,6,5). Quintilianus påpekar dock – i anslutning till striden mellan analogister och anomalister – att ett analogiskt betraktelsesätt inte får genomföras konsekvent (Q. 1,6,12); den givna kompromissen uppnås genom tillämpning av *consuetudo* (Q. 1,6,16). Etymologin å andra sidan söker ett ursprungligt samband mellan ordform och ordbetydelse och kan exempelvis vara ett hjälpmedel för att skilja barbarismer från korrekta former; Quintilianus är relativt skeptisk till ett etymologiserande synsätt och hänvisar i stället åter till *consuetudo* (Q. 1,6,29 f.).

Även *vetustas* (ibland *antiquitas*) kan användas som kriterium för språkriktighet, något som gör det möjligt att ta ställning till det som brukar kallas "gesunkenes Kulturgut". Avgränsningen mot det tredje kriteriet, *auctoritas*, är dock inte alltid klar. Quintilianus menar att ord som hämtas från gammal tid

(*verba vetera*) kan ge framställningen (stilen) en särskild storhet, inte utan visst behag ("a vestustate repitita adferunt orationi maiestatem aliquam non sine delectione"). Men försiktighet är en dygd: sådana ord får inte bli för många eller för iögonenfallande (ty inget är tröttsammare än affektion) och de får absolut inte hämtas från avlägsna och nu glömda tider ("iam oblitteratis repitita temporibus"). De bästa gamla orden är således de nyaste (Q. 1,6,39–41). I det poetiska språket accepteras emellertid arkaismer på ett annat sätt än i prosa (om synen på arkaismer under romersk tid se Lebek 1970).

Det tredje kriteriet, *auctoritas*, utgår från antikens positiva uppskattning av sociala egenskaper som ålder, visdom, levnadserfarenhet och ställning (personlig auktoritet); sådana egenskaper ger normeringskraft (jfr Heinze 1927). Inom *elo-cutio* avses språkbruket hos erkända författare, auktoriteter. Emellertid bör man enligt Quintilianus begränsa sig till författare, vilkas språk är förankrat i samtidens allmänna språkbruk; även detta kriterium modifieras alltså av det samtida bruket. Efter guldåldern börjar dock samtidens språkbruk att uppfattas som lågt stående och som felaktigt och korrupt; då blir en mera rättrogen anslutning till *auctoritas*, sådan denna manifesteras i guldålderns språk och litteratur, en självklar norm.

Consuetudo (*usus* eller *usus cotidianus*) är det fjärde och överordnade kriteriet. Det avser samtidens språkbruk. Härmed menas dock inte massornas tal; majoriteten har sällan rätt. Man får aldrig acceptera som eftersträvansvärda språknormer dåliga vanor som tillämpas av många människor. *Consuetudo* är med andra ord elitens språkbruk ("consensum eruditorum", Q. 1,6,43–45). En avvikelse från detta bildade språkbruk är alltid en *licentia*. Cicero hävdar i sin behandling av *consuetudo* det primat som stadens språk (*urbanitas*) har över arkaismer och rusticismer (Cicero i *De oratore* 3,44); rusticismer är snarast sidordnade med barbarismer och solecismer, dvs. *vitia* till *urbanitas* och *latinitas*. Uttalad måttstock för språkbruket skall vara språkbruket hos de bildade i storstaden (Rom); allt som uttrycks väl sägs på ett "urbant" manér ("quidquis bene dicetur et urbane dicti", Q. 6,3,106 f.). Ett urbant språkbruk innehåller inget missljudande, lantligt, opolerat eller främmande i betydelse, ordval eller uttal. Det uttrycks alltså inom romersk retorik en klar uppfattning om den standardiseringsfaktor som språkbruket i en storstad (huvudstad) bör utgöra.

Ett brott som sker mot *latinitas* kallas för enskilda ord *barbarismus* eller *barbarolexis* och för ordfogningar *solecismus*; en genom *licentia* godkänd barbarism benämns *metaplasmus* och en accepterad solecism betecknas *schema (figura)*. Med *barbarolexis* avses bruk av olatinska ord och ordbetydelser. Hit hör bland annat (oassimilerade) lånord (*verba peregrina* i motsättning till *verba nostra*); besläktade med dessa är provinsialismer (*verba gentilia*). De senare fördras i viss mån av Quintilianus, i synnerhet om de kommer från Italien, men mot de förra

är han negativ, förutom mot grekiska ord som ibland måste accepteras i avsaknad av lämpliga inhemska uttryck (en typisk schablon i antika latinska texter är uttrycket "ut vocant Graeci") (Q. 1,5,55–58). Med *barbarismus* i inskränkt mening avses ord som bryter mot latinets fonologi, men termen kan även avse samma begrepp som *barbarolexis* betecknar.

Perspicuitas

Perspicuitas (jfr grek. *saphéneia*) är den andra dygden inom *elocutio* och har som sin förutsättning *latinitas*. Målet för denna dygd är den intellektuella förståelsen; det som formuleras skall kunna förstås av en mottagare, även om denne inte är helt koncentrerad på textförståelsen: det skall i princip vara omöjligt att inte förstå (Q. 8,2,23). Begreppet *perspicuitas* är ett samlingsbegrepp för textelement som gynnar bättre förståelse. Det förenar ett antal olika kategorier: språklogiska (entydighet i ordval och ordfogning), sakorienterade (detaljnoggrannhet) och verkansinriktade (åskådlighet, estetisk effekt, förståelighet).

För att uppnå klarhet skall en avsändare i kraft av sitt *iudicium* bruka korrekta ord (*verba propria*). Det medvetna valet (*voluntas*) av ett träffande ord (*electio verborum*) kräver att avsändaren till sitt förfogande har ett stort ordförråd (*copia verborum*), ur vilket han kan välja det rätta ordet ("quo nihil inveni possit significantius", Q. 8,2,9); till varje åsyftat innehåll (*res*) hör ett passande *verbum*. Egenskapen hos ett ord att till en bestämd sak vara *verbum proprium* benämns *proprietas* (motsatsen är *improprium*). Som *verba impropria* betraktas ord som inte passar, ord som inte längre är i bruk, nyskapade ord (*verba ficta*), regionala ord ("verba ... regionibus quibusdam magis familiarie", Q. 8,2,13, jfr Q. 11,3,10 om lantligt ordförråd och uttal) och i viss mån fackord (dvs. ord som hänger samman med speciella yrken, "*artium propria*", Q. 8,2,13). Inställningen till fackord är i viss mån ambivalent; samtidigt som teorin betonar vikten av ett exakt ordval, något som i princip skulle kunna gynna facktermer, är den normalt negativ mot sådana ord, inte minst av det skälet att fackorden genom sin sociolektiska karaktär (många fackord är knutna till de agrara näringarna) dels lätt blir svårförståeliga, dels därtill ofta kan ha en olämplig lantlig eller dialektal prägel. Varningar ges även för anstötliga uttryckssätt; då är omskrivningar att föredra (se exempelvis *Her.* 4,45). En konsekvens av målet att eftersträva det träffande ordet (och undvika det felaktiga) blir att det är viktigt att ha god kunskap om synonymer. Brott mot *perspicuitas* benämns *obscuritas* 'dunkelhet'; sådan dunkelhet kan i vissa fall emellertid betraktas som *licentia*.

Ornatus

Ornatus (grek. *kósmos*, *kataskeué*) anses normalt vara den mest eftersträvade, glansfulla och effektiva dygden och avser god utformning, god ordning och konstfull gestaltning av texter i fråga om ordval, satsbyggnad, klang och rytm. Målet är att hos mottagarna förmedla en positiv känsla, ett behag (*dilectatio*), som gör att syftet med framställningen stärks och publiken inte känner någon leda (*taedium*). Ett smyckat tal lyssnar mottagare gärna på ("libenter audiunt") med stor uppmärksamhet ("magis attendunt"), de förstår innehållet lättare ("facilius credunt") och låter sig ryckas med (Q. 8,3,5). Den språkliga prydnaden har ytterligare kvaliteter; Quintilianus nämner egenskaper som skarpsinnighet, strålkraft, rikedom, munterhet, ljuvhet och noggrannhet ("Nam primum acuto, secundum nitido, tertium copioso, deinceps hilari iucundo accurato diversum est", Q. 8,3,49).

Först och främst måste talaren välja det riktiga ordet bland ett stort antal synonyma uttryck. Flera ord kan ha samma betydelse men kan till karaktär (stilvärde) ändå vara olika; somliga är i högre grad högtidliga, upphöjda, glänsande, behagliga eller välljudande än andra ("honestiora, sublimiora, nitidiora, iucundiora, vocaliora", Q. 8,3,16). Man kan ibland genom att tillämpa ornatusdygden överskrida de stränga gränser för språklig korrekthet och förståelse som *proprietas* drar upp utan att förfalla till *vitium* eller *improprietas*; denna dygd är nämligen i viss mån relativ och kan tolkas på ett vidare sätt än som knuten till enbart ord (Q. 8,2,6). Med stöd i ett sådant synsätt kan skickliga avsändare använda sig av arkaismer, neologismer och troper (*verba translata*). De senare är ett sätt att säga något genom att avsändaren använder ett annat slags utsaga än den direkta; man använder alltså ett annat ord eller uttryck än det normalt brukliga. Tropen ger således ord en ny och för kontexten speciell innebörd. Troper kan vara alltifrån unika nyskapelser till stelnade uttryck i umgängesspråket. Till troper räknas *metaphora*, *metonymia*, *synechdoche*, *emphasis*, *hyperbole*, *antonomasia*, *ironia*, *litotes* och *periphrasis*.

Aptum eller decorum

Dygden *aptum* (Quintilianus' term) eller *decorum* (Ciceros term) (grek. *prépon*), ett under antiken relativt oskarpt begrepp med både etiska, estetiska och retoriska dimensioner, speglar generellt förmågan att få olika delar att förena sig till ett harmoniskt helt. I princip hör alltså *aptum* inte endast till *elocutio* utan till samtliga produktionsfaser. En konsekvens blir att dygden relaterar till såväl inre aspekter hos texten och textframställningen (s.k. inre *aptum*) som sociala och samhälleliga förhållanden (s.k. yttre *aptum*); härigenom introduceras i retori-

kens produktionsetestetiska system den för all normering centrala dualismen mellan lingvistisk beskrivning och sociala värderingar (jfr Q. 11,1,1–93). Ett typiskt tillämpningsområde är retorikens stillära (*genera dicendi*), där valet av stil betingas av såväl språkliga som samhälleliga aspekter (jfr nedan).

Tillämpning av *aptum* inom *elocutio* berör självfallet samma områden som behandlas under dygderna *latinitas*, *perspicuitas* och *ornatus*. Generellt kan man säga att läran om *aptum* ger en bedömningsgrund för hur en avsändare skall ställa sig till sitt val av exempelvis sociolekter och dialekter, skrift- och litteraturspråk och olika diafasiska varieteter. Grundläggande är att avsändaren har ett överflöd av ord att välja mellan och att han väl känner skillnaden mellan olika synonymer, så att han alltid kan välja det exakt riktiga ordet. Avsändaren har därvid i viss mån möjlighet att nybilda ord (neologismer) och att medvetet använda gamla ord (arkaismer), troper, lånord, regionalt färgade ord och facktermer. Dessa möjligheter måste dock brukas med yttersta försiktighet; den självklara utgångspunkten är att bruket av sådana ordkategorier bör betraktas som *vitia*. Språkligt-stilistiska brott mot *aptum*, beroende på olämpliga förbindelser dels mellan *res* och *verba*, dels mellan *verba* och *verba*, betecknas med termer som *ineptum* eller *indecorum*. Generellt gäller att man inom poesi tillämpar en mildare bedömning av vad som skall anses passande än inom prosa.

Stilartsläran

Den arsenal av språkliga verktyg som teorierna i *elocutio* lyfter fram får emellertid inte användas urskillningslöst. Enligt läran om *aptum* måste varje framställning utformas i en viss stilart. Regler för detta ges inom den s.k. trestilsläran (*dicendi genera*, *elocutionis genera*, gt. *charaktéres* resp. *plásmata tés léxeos*). Trestilslärebegreppet har i den teoretiska litteraturen knappast erhållit någon pregnant bestämning utan präglas av fyra sammanblandade kriterieområden i anknytning till företeelser som *aptum*, *ornatus*, genre och en hierarkiskt utformad samhällsstruktur. Stilartsläran, som i mer eller mindre utvecklad form kommer leva kvar långt in på 1900-talet, styr ytterst valet av språklig ”hyperstruktur”, dvs. val av stilnivå.

Genus grande, den upphöjda stilen, kännetecknas av upphöjda och vackra ord i en jämnt flytande ström; den är svårbehärskad men verksam. *Genus medium*, mellanstilen, består av ord av en lägre, dock inte lägsta eller allra mest vardagliga dignitet. *Genus subtile*, den enkla stilen, utmärks av att den sänker sig till den alldagligaste varianten av naturligt tal; den är fattig på utsmyckningar, saknar i huvudsak figurer och har en enkel syntax (jfr *Her.* 4,8,11).

Trestilsläran utgör inget tvingande schema som detaljreglerar en avsändares stilistiska val. I stället visar läran i grova drag på ett antal stilistiska möjligheter. Inom varje stilart finns en betydande bredd och olika stilarter kan blandas med varandra (Q. 12,10,67).

Dygde- och stilartsläran som mönsterbildande system

Dygde- och stilartsläran är alltså central i retorikens teori för textproduktion och textanalys. Karakteristisk är dess blandning av deskriptiva och framför allt preskriptiva inslag. Det har varit viktigt att känna till och acceptera grunddragen i regelsystemet, eftersom detta från Quintilianus' tid och framåt i stor utsträckning har haft en normerande innebörd. Den romerska retoriken har tidigt skapat ett avancerat system för såväl språklig analys som textplanering och språkvård. Systemet har innefattat medvetenhet om dels ett slags språklig elitistisk standard, företrädesvis omnämnd med varietetsbeskrivande termer som *sermo latinus*, *sermo urbanus* och *consuetudo*, existerande som normideal liksom som iakttagbar bruksvarietet, med en viss bredd och i viss mån präglad av sin användning i rum, tid och register, dels ett större antal varieteter som av olika skäl inte har kunnat jämföras med den prestigefyllda varieteteten (betecknade med termer som *sermo rusticus* och *sermo vulgaris*).

Denna teoribildning har, inom ramen för en samlad latinsk varietetsarkitektur, innehållit ett urskiljande av och en värdering av diatopiska, diakroniska och diafasiska varieteter med klart iakttagbara ”nivågrupperingar”. Bland annat har teorin omfattat uppfattningen om att tal och skrift är skilda från varandra och produceras under olika betingelser, att ordförrådet kan delas in i å ena sidan en ”allmän” del och å andra sidan främmande ord och lånord, fackord och socialt markerade ord, att det litterära (poetiska) språket ger språkbrukare större friheter, att språkbrukare genom att använda troper, dvs. bruka ett annat slags ord än vad de vet är det normalt brukliga, kan markera sin attityd till det som behandlas (genom exempelvis ironi, skämt, överdrift och metaforiskt eller metonymiskt ordbruk) och att frekvenser i språkanvändningen har betydelse för värdering av gott språkbruk. Systemet har därtill bidragit med ett stort antal praktiska termer för att beteckna oriktigt eller oönskat språkbruk (*vitia*).

I första hand har detta system tagits i bruk för att det har utgjort ett genomtänkt ramverk för en taxonomisk gruppering av språkbruk, för klassifikation av ord och texter, med tydliga begreppskategorier och i viss mån även en adekvat terminologi; det är denna grundläggande retoriska taxonomi som ligger till grund för ordböckernas bruklighetsmarkeringar (liksom för terminologin i äldre grammatikor). Systemet har under lång tid, i princip in på 1900-talet,

fungerat som en i det närmaste obligatorisk taxonomi, oberoende av den språksyn som systemanvändarna har haft. Exempelvis urskiljs inom systemet kategorier som arkaismer och neologismer med hjälp av termer som kan upplevas som användbara och neutrala, oberoende av inställning till de begrepp som termerna speglar.

Systemet har emellertid även erbjudit en befintlig och beprövad om än elitistiskt grundad teori för språknormering och språkvård, en både realistisk och nyanserad grund för bedömning av vad som är kommunikativt, språkligt, stilistiskt och estetiskt korrekt och av vad som är socialt lämpligt. Det har således kommit att ligga till grund för renässansens återupplivande av guldålderslatinets med Cicero som huvudmönster och med Quintilianus' handbok som främsta rättesnöre. Det har dessutom varit bekvämt att tillämpa i de folkspråkliga skriftdiskurser som successivt har vuxit fram från tidigmodern tid; kort sagt, språkligt intresserade individer har kunnat känna igen sig och har på sitt eget språk och genom etablering av en inhemska auktoritativ kanon kunnat tillämpa en elaborerad och välbeprövad taxonomi, i all synnerhet som målet för en utveckling av det egna folkspråket normalt har varit att om möjligt stå på de gamla mästarnas skuldror och från denna position efterbilda guldålderns skimrande och lockande latin: *scire latine* har varit en förutsättning för en önskvärd uppodling av folkspråket.

Under århundradena fram till nutiden har detta retoriska analys- och produktionssystem givetvis kommit att tolkas på olika sätt, ibland troget retorikens regler, ibland i medveten opposition mot dessa. Senare tiders tolkningar av systemet har dessutom medfört olika resultat (jfr barockens och klassicismens helt olikartade texter trots återopande av samma regelsystem).

Retorikens dygde- och stilartslära och ordböckernas bruklighetsuppgifter

Följande kortfattade genomgång visar hur retorikens begreppsbildning (och i viss mån terminologi) har sin motsvarighet i ordböckernas bruklighetsmarkeringar. För överskådlighetens skull relateras den klassiska retorikens begreppsbyggande till ett modernt begreppssystem, utgående från olika typvarieteter (diatopiska, diastratiska, diafasiska etc.), i form av termer som innehåller *dia-* som prefix. Exempel på sådana taxonomier finns hos Hausmann 1977: 112–143 om diasystematiska bruklighetsbeteckningar, hos Hartmann & James 1998: 151 om "usage labels" och hos Svensén 2004: 379 och framför allt 390–397 om diasystematisk markering (jfr Ludwig 1991 om en kommunikativ "Prädispositionsmodell" och Wiegand 1979 om pragmatisk information). Sådana taxono-

mier präglas givetvis av att gränserna mellan olika grupper måste bli oskarpa; en bruklighetsangivelse kan klassificeras på olika sätt och i sig förena två eller flera olika perspektiv (exempelvis 'äldre dialektbruk' som innefattar såväl ett diatopiskt som diakroniskt perspektiv). I det följande anges några typiska bruklighetsbeteckningar (de först angivna exemplen kommer från äldre svenska ordböcker).

Romersk retorik skiljer mellan gamla ord och nya, dvs. ord som skall undvikas eller användas med måtta; ord som kommit helt ur bruk skall aldrig användas. Det är således viktigt att känna till vilka ord som betraktas som arkaismer (paleologismer) och neologismer (motsv). Typiska *diakroniska* bruklighetsbeteckningar är *obsoletum*, *antiquum*, *ålderdomligt*, *arkaiserande*, *obrukligt*; *nyord*, *nutida språkbruk*, *modernt*, *dagligt*.

Retoriken gör vidare en distinktion mellan stadens och landsbygdens språk. Storstadens urbana språkbruk framställs i retorisk teori som mönstergillt, medan lantliga ("rustika") uttryckssätt bör undvikas. Karakteristiska *diatopiska* ordbokstermer är *dialektalt*, *regionalt*, *provinsiellt*, *i vissa trakter*, *bygdemålsfärgat*, eventuellt förknippat med en närmare geografisk bestämning till region (*sydsvenskt*, *finlandssvenskt*) eller till landskap. En tredje distinktion är den mellan inhemska och främmande ord; den retoriska grundregeln är att främmande ord bör undvikas, om de inte är nödvändiga, exempelvis då det egna språket saknar adekvat terminologi. Brukliga *diaintegrativa* bruklighetsbeteckningar är *vox peregrina*, *lånord* eller – vilket är vanligast – helt enkelt en uppgift om långivande språk (av eng., av ty. etc.).

En fjärde ordboksdistinktion, benämnd *diamedial*, görs mellan talspråk och skriftspråk; i retoriken understryks att det inte får låta som om en talare läser ur ett manuskript. Nära samband med denna distinktion har den *diafasiska* dimensionen, som anger hur olika typer av kommunikationssituationer kan anses befinna sig på en skala mellan formellt och informellt. Ofta blandas *diamediala*, *diafasiska* och i viss mån även *diaevaluativa* bruklighetsuppgifter. Vanliga beteckningar är *i talspråk* (inte sällan försett med inskränkningar som *dialektalt*, *regionalt*, *okonstlat*, *lägre*, *bildat*), *talspråklig stil*; *i skriftspråk* (ofta med frekvensangivelser som *vanligt*, *mindre brukligt*), *skriftspråklig konstruktion*, *prägel* eller *stil*, *informell*.

Ytterligare en retorisk distinktion görs mellan olika sociala skiktningar i språkbruket. Typiska *diastatiska* beteckningar är *vulgo.*, *vox plebeja*, *bildat*, *familjärt*, *gement*, *grövre*, *populärt*, *vulgärt*, *finare*, *lägre umgängesspråk*, *det lägre språket*, *kan väcka anstöt*. Retorikens bedömning att det litterära språket ger stor frihet återspeglas i ordböckernas *diatextuella* beteckningar, som hänför sig till texttyper och genrer och som kan exemplifieras med (*skön*)*litterärt*, *poetiskt*, *vit-ter stil*, *litterärt färgat skriftspråk*, *bibliskt*.

Retorikens ambivalenta inställning till fackord återfinns i de *diatekniska* markeringarna. Hit hör en beteckning som *fackspråk(lig)* men även flera beteckningar som relateras till vetenskapsområden och yrken: *tekn., vetenskapl., bot., glasm, gulds*. Retorikens synpunkter på att ord kan användas alltför sällan eller ofta speglas i de *diafrekventa* beteckningarna, som täcker en skala från vanligt till ovanligt: *mycket ofta, ganska ofta, ofta, numera ganska ofta, sällan, sällsynt, brukas mindre*. Någon gång anges ett ”neutralt mellanläge” *allmänt*.

Retorikens bruk av troper för att överföra bland annat olika typer av känslor, sinnesstämningar och attityder motsvaras av de *diaevaluativa* markeringarna, som innehåller en stor grupp termer, exempelvis *eufemistisk, pejorativ, ironisk, skämtsam, skeptisk, föraktlig, gäckande, försmädlig, föraktfull, nedsettande, förtrolig, förklenlig*. Vissa typer av troper, framför allt metaforer och metonymier, återfinns dock inte bland bruklighetsmarkeringarna utan utgör i stället del av ordböckernas betydelseanalys.

Dianormativa bruklighetsangivelser slutligen, som på ett övergripande sätt ansluter till dygdeläran, ger normativa bedömningar av språkbruk. Typiska termer är *ej korrekt, orätt för, i mindre övertänkt språkbruk, felaktig användning, stridande mot gott svenskt språkbruk*.

Slutreflexion

Det seglivade systemet med bruklighetsbeteckningar, emanerande från en i grunden preskriptiv romersk retorisk tradition, används alltså fortfarande efter 2 000 år, trots att synen på varieteter och stilmönster i hög grad har förändrats, exempelvis genom att i dagens standardvarietet diatopiska och diasociala varieteter alltmer blir stilistiska markörer i en bred registeranvändning, gränsen mellan tal- och skriftspråk blir oskarp, stilblandning blir allt vanligare och det poetiska språket blir allt mindre litterärt särpräglat. Kanske är tiden nu inne för lexicografen att utveckla en ny taxonomi för bruklighetsbeteckningar?

LITTERATUR

Cicero. De oratore.

Her. = Rhetorica ad Herennium.

Q. = Quintilianus. Institutio oratoria.

Hartmann, Reinhard R. K. & James, Gregory, 1998. Dictionary of lexicography. London.

Hausmann, Franz Josef, 1977. Einführung in die Benutzung der neufranzösischen Wörterbücher. Tübingen.

- Hausmann, Franz Josef (red.), 1989-1991. Wörterbücher. Berlin.
- Heinze, R., 1925. Auctoritas. I: Hermes 60. S. 348-366.
- Lausberg, Heinrich, 1990. Handbuch der literarischen Rhetorik. 3. Aufl. Stuttgart.
- Lebek, Wolfgang Dieter, 1970. Verba prisca. Göttingen.
- Leeman, A. D., 1963. Orationis ratio. Amsterdam.
- Ludwig, Klaus-Dieter, 1991. Markierungen im allgemeinen einsprachigen Wörterbuch des Deutschen: ein Beitrag zur Metalexikographie. Tübingen.
- Svensén, Bo, 2004. Handbok i lexikografi: ordböcker och ordboksarbete i teori och praktik. 2. uppl. Stockholm.
- Volkman, Richard, 1885. Die Rhetorik der Griechen und Römer. 2. Aufl. Leipzig.
- Wiegand, Herbert Ernst, 1979. Pragmatische Informationen in neuhochdeutschen Wörterbüchern. I: Germanistische Linguistik. S. 139-271.

Lars-Erik Johansson

Kommunikation och information (nordiska språk), Högskolan i Skövde
lars-erik.johansson@his.se